

В. М. Лазуренко

ВИСВІТЛЕННЯ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РР. У ДОСЛІДЖЕННЯХ КРАЄЗНАВЦІВ ЧЕРКАЩИНИ

У статті розкрито особливості висвітлення перебігу однієї з найтрагічніших сторінок в історії України – Голодомору 1932–1933 рр. у дослідженнях краєзнавців Черкащини. З історіографічної точки зору показано внесок краєзнавців у розкриття причин національної трагедії та особливостей голодомору 1932–1933 років у населених пунктах Черкаської області.

Ключові слова: видання, голод, голодомор 1932–1933 рр., дослідження, краєзнавці, селяни, трагедія, нація.

Постановка проблеми. Голодомор 1932–1933 років – це страшна трагедія українського народу. Історики називають різні цифри померлих від голоду селян – від 3 до 7 млн., а деякі навіть до 10 млн осіб. Смерть близької людини – трагедія, а мільйонів – статистика. Мільйони померлих від голоду українських селян – не статистика, а наслідок злочинної політики радянської держави.

28 листопада 2006 р. Президент України Віктор Ющенко підписав прийнятий Верховною Радою України Закон за № 376-V «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні», в статті 1 якого чітко зазначено, що Голодомор 1932–1933 років в Україні є геноцидом Українського народу. Вищезгаданим Законом органи державної влади та місцевого самоврядування зобов'язані брати активну участь у формуванні та реалізації державної політики у сфері відновлення та збереження національної пам'яті українського народу. Саме на збереження історичної пам'яті і була направлена потужна історико-краєзнавча пошукова робота краєзнавців Черкащини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У новітній історіографії висвітлення тематики Голодомору 1932–1933 рр. у дослідженнях краєзнавців Черкащини побіжно розглядалась у наукових роботах таких дослідників, як В. Мельниченко, А. Морозов, О. Черевко [1].

Мета статті: розкрити особливості висвітлення теми Голодомору 1932–1933 років у дослідженнях краєзнавців Черкаської області (Україна).

Виклад основного матеріалу. За радянських часів згадувати про Голодомор 1932–1933 рр. було заборонено. І лише після проголошення незалежності України про голод не тільки заговорили, а й дали оцінку. З 1998 р. відповідно до Указу Президента України кожного року (четверта субота листопада) відзначається День пам'яті жертв голодомору. А у травні 2003 р. Верховна Рада України прийняла Звернення до народу України, в якому визнано, що голодомор «був свідомо організований сталінським

режимом і повинен бути публічно засуджений українським суспільством і міжнародним співтовариством як один з найбільших за кількістю жертв фактів геноциду у світовій історії». У 2006 р. прийнято Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні». Прийняття цих актів сприяє відновленню історичної справедливості, глибокому усвідомленню причин і наслідків геноциду українського народу, консолідації навколо ідеї утвердження в суспільстві нетерпимості до будь-яких проявів насилля, а також підвищенню авторитету України в світі [2, с. 22].

На сьогодні чимало для підняття із забуття і донесення до громадськості правдивої історії про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні зробив відомий історик Василь Марочко. «Геноцид українців шляхом рукотворного голодомору 1932–1933 рр. є злочином, який не має терміну давності та забуття, позаяк голодомор – це мільйони невинно убієнних селян, фізично знекровлена та соціально вихолощена нація, яка й досі переживає його руйнівні морально-психологічні та демографічні наслідки», – зазначає Василь Марочко [3, с. 3].

З'ясовуючи причини голоду 1932–1933 рр., історики висвітлюють особливості примусової колективізації та виснажливих хлібозаготівельних кампаній, але часом побіжно говорять про найважливіше – про винуватців, тобто про творців політики масового нищення українців. «Монопартійна система функціонування органів радянської влади витворила специфічний інститут комуністичної деспотії. Номенклатура, прикриваючись принципом колегіальності, творила жахливі діяння, виголошувала злочинні наміри, позбавляла селян продуктів харчування, права на самопорядунок» [3, с. 3].

Необмежена влада партійних органів, особливо політбюро ЦК ВКП(б) та КП(б)У, виявилася політичним інструментом творення голодомору, про що свідчать постанови, телеграми, шифрограми, підписані особисто Йосипом Сталіним, В'ячеславом Молотовим, Лазарем Кагановичем, Станіславом Косіором. «Карально-репресивна система перетворила українські села в соціальні резервації. Їх неможливо було залишити, позаяк навколо стояли загороджувальні загони, діяли юридичні та суто комунікаційні обмеження (безпаспортність селян, заборона продажу їм залізничних квитків, призупинення завозу до українських сіл будь-яких товарів, чатування на залізницях та по селах військ ГПУ, територіальних частин Червоної армії, міліції)» [3, с. 3–4].

Перед тим, як розглядати суто дослідження краєзнавців Черкащини, хочемо зупинитись на баченні сталінського терору голодом відомого українського історика Станіслава Кульчицького. Багаторічний дослідник Голодомору 1932–1933 рр. зазначає: «Голодомор лише в останню чергу слід розглядати як історичну проблему. Насамперед він є глибокою і незагоюваною раною на тілі народу. І вона не загоїться, доки ми не зрозуміємо, якими були до Голодомору і якими стали після нього» [4, с. 12].

Голодомор початку 1930-х рр. відтепер і, напевне, назавжди залишиться однією з найактуальніших, гострих і болісних проблем українського

суспільства – в політичному, науковому, морально-психологічному аспектах. Особливе значення для осмислення причин, перебігу і наслідків цієї трагедії, її кваліфікації як геноциду українського народу має виявлення і публікація історичних джерел.

За приблизними підрахунками, на території Черкащини загинуло від Голодомору 1932–1933 рр. майже 300 тисяч чоловік [19, с. 334].

Системні дослідження цього трагічного періоду історії Черкащини, територію якої окреслюємо межами сучасної Черкаської області, започатковані в кінці 1980-х років, коли в умовах набираючих сили процесів демократизації усіх сфер суспільного життя, стало можливим говорити правду про раніше замовчувані сторінки минулого. Одним з перших до цієї теми звернувся літературознавець і краєзнавець Василь Пахаренко [5], який на публіцистичному, а згодом – на науковому рівні почав досліджувати і оприлюднювати факти Голодомору 1932–1933 рр. на Черкащині, привертати до них громадську думку. Особливість сприйняття Голодомору подається дослідником через українську народну творчість, що є добрим виразником відображення ментального сприйняття українцями партійно-радянських трансформацій на селі, які призвели до трагедії нації.

Та справді всенародного звучання тема Голодомору 1932–1933 рр. на Черкащині набула з початку 1990-х років після проголошення Україною незалежності. Громадянське сумління і відповідальність перед нинішнім і прийдешніми поколіннями об'єднали навколо цієї теми широкий краєзнавчий загал – професійних дослідників і краєзнавців-аматорів, усіх, хто не байдужий до долі свого народу і його майбутнього. Авторами численних свідчень, публікацій та книг стали люди різного віку і різних професій – педагоги, журналісти, письменники, працівники архівів, музеїв і бібліотек, студентська та учнівська молодь.

Серед перших узагальнюючих видань краєзнавців Черкащини про Голодомор – книга «Трагічні голоси» подвижника краєзнавчого руху Костянтина Гудзенка, яка побачила світ у 1993 р. у друкарні міста Кам'янка. В ній автор на конкретних фактах розкрив людські втрати, яких зазнали населені пункти Кам'янського району під час Голодомору 1932–1933 рр. [6]. Принагідно слід зазначити, що дослідник вже у 1993 р. вживав термінологічно трагічні події 1932–1933 рр. не як «голод», а саме як «голодомор». І це, зазначимо, в перші роки становлення незалежності України, коли певні групи дослідників утримувались чи свідомо уникали цього визначення. У вступній частині книги автор пише: «У 1993 році відзначено 60-річчя страшної трагедії в історії українського народу – голодомору 1932–1933 років, вчиненого тоталітарною системою. Уперше взявся збирати матеріали про голодомор 33-го у 1985 році, але негласно. Перше інтерв'ю я записав у березні 1987 року у жителя села Баландино, колишнього активіста, тепер покійного Дениса Єлисеєвича Гриценка. Перед тим, як мені розповісти, Денис Єлисеєвич запитав: – Для чого вам потрібний такий страхітливий матеріал? Я йому сказав: – В мене ще з дитинства голод і мученицька смерть людей краяли

душу. Я твердо вирішив детально вивчити голодну весну 33-го, скласти списки померлих у населених пунктах району. А для увіковічнення їх пам'яті в кожному селі побудувати пам'ятники» [6, с. 3].

У 2004 р. Костянтин Гузенко видав історико-географічний нарис «Там, де протікає Тясмин», в якому вже чітко прослідковуються причини тих трагічних подій, що спричинили голодомор на Кам'янщині. Зокрема, краєзнавець зазначає: «Ще з осені 1932 року було видно, що весна 1933 року буде тяжкою. Хлібозаготівля проходила жорстоко. Хліб з колгоспних комор вивезли і здали державі, навіть посліди зерна сортували і також вивозили. На зароблені трудодні колгоспникам майже нічого не дали. А зерно, яке вродило у власних господарствах забиравала комісія. Після такого варварського ставлення до селян більшість громадян району залишилися без хліба. З березня 1933 року по району почався суцільний голод. У квітні і на початку травня почалося масове вимирання людей. Жителі панікували, почалися масові крадіжки» [7, с. 23].

Про жахіття трагедії 1932–1933 рр. на Золотоніщині розглядається у опублікованій у 1993 р. статті «Голодомор-33 на Золотоніщині» патріарха краєзнавчого руху на Черкащині Михайла Пономаренка [8].

Про голод 1933 року у селищі Маньківка Черкаської області йдеться у статті «33-й: голод» І. Хльобаса, опублікованій в газеті «Українські вісті» у травні 1993 р. [9].

У 1993 р. з-під пера краєзнавця Я. Мицика (Тальнівський район Черкаської області) вийшла друком книга «Голод у Вишнополі» [10]. Наступного року видана перша на Черкащині «Книга пам'яті села Безпальче» Драбівського району, яку підготував сільський учитель Іван Городинець, склавши списки і внісши до книги імена близько 900 односельчан, померлих в роки Голодомору [11].

«Страхіття 33-го». Таку назву має розділ, присвячений Голодомору 1932–1933 рр. на Лисянщині, у книзі краєзнавця Володимира Щербатюка «Історія регіонів України: Лисянщина» [12]. У книзі дослідник подає статистичні дані по загиблих від голоду у селах Лисянського району Черкаської області. Наприклад, як зазначає краєзнавець, у «с. Вотилівка під час голодомору із 800 дворів люди вимерли повністю у 200, в інших дворах смерть забрала по одному, а то й по кілька осіб» [12, с. 180]. Щодо причин голодомору, то краєзнавець вказує на те, що причиною цього стало «примусове, з широким застосуванням репресій, проведення владою згубної для селянства хлібозаготівельної політики з метою зламати опір українців, яким були чужі комуністичні ідеї, і які протистояли будівництву в селі запланованого більшовиками суспільства» [12, с. 184].

«Невідома точна кількість жертв голоду на Шполянщині. Оскільки голод був створений штучно, то його згодом назвали голодомором. Він є однією з найтрагічніших сторінок української історії і одним з найбільших злочинів комуністичного режиму в Україні», – наголошує, аналізуючи події 1932–

1933 рр. у Шполянському районі Черкаської області, краєзнавець Віктор Шевчук [13, с. 117].

Проблематика голодомору 1932–1933 рр. займає помітне місце у документально-художньому виданні краєзнавця з Монастирищини Івана Волошенка [14]. У ґрунтовному виданні, яке у нарисовій формі подає історію кожного населеного пункту Монастирищенського району Черкаської області, краєзнавцем наводяться наслідки голодомору для кожного, без винятку, села. Так, наприклад, у селі Княжа Криниця, – зазначає І. Волошенко, – «вмерло під час голодомору біля 500 осіб» [14, с. 217], в селі Чапаєвка (Панський міст) «за неповними підрахунками померло в той час не менше 200 осіб – п'ята частина мешканців» [14, с. 312], а селі Зарубинці «під час голодомору померло більше 300 осіб» [14, с. 125]. І так по кожному селу.

У 2003 р. з-під пера краєзнавця Леоніда Панченка побачив світ історико-краєзнавчий нарис про село Паланка Уманського району Черкаської області [15]. Тематика Голодомору 1932–1933 рр. зайняла помітне місце у згаданому виданні. Краєзнавець провів активну пошукову роботу, працював у місцевому і обласному архіві, краєзнавчому музеї і, не знайшовши офіційні списки жертв голодомору, прийшов, на основі польових власних досліджень, до констатуючого висновку про те, що «під час голодомору 1932–1933 рр. в селі померло декілька сот жителів, якщо не більше тисячі» [15, с. 64]. Також краєзнавець зазначає: «Уманщину вважають одним із регіонів, що найбільше постраждав від голодомору 1932–1933 років. Паланку, таким чином, можна віднести до категорії сіл, в яких загинула чи не найбільша кількість людей» [15, с. 58].

Ряд краєзнавчих праць, які присвячені історії Чигиринщини та її населених пунктів, вийшли друком у 2004 р. Серед них книга краєзнавців Бориса Кузика і Василя Білошапки, присвячена історії села Головкивка Чигиринського району Черкаської області [16]. Висвітлюючи радянську політику на селі, яка призвела до голодомору 1932–1933 рр., автори аналізуючи, наслідки трагедії зазначають, що «не менше 500 жителів Головкивки померли голодною смертю, багато людей опухло з голоду» [16, с. 63].

Взагалі, на Чигиринщині, до складу якої на час Голодомору 1932–1933 років входило 25 населених пунктів, загинуло чимало людей. Скільки людей загинуло від голоду на Чигиринщині, на сьогодні сказати складно. Якщо виходити з того, що за переписом населення в УРСР у 1926 р. у межах тодішнього Чигиринського району проживало 95,4 тисяч чоловік, а вже за попередніми даними наступного, так званого «репресивного» перепису населення, який був проведений на початку 1937 р., на Чигиринщині проживало – 76,1 тисяч чоловік, то можливо кількість жителів Чигиринщини, які стали жертвами голодомору може (якщо припустити) коливатися в межах близько 10 тисяч осіб. До речі, на 1 червня 1937 р. на обліку в НКФ у Чигиринському районі перебувало 80,1 тисяч чоловік, тобто, як бачимо, за десять років – з 1926 р. по 1936 р. кількість населення Чигиринщини зменшилась на 15,3 тисяч чоловік (але зменшення проходило не лише за

рахунок голодомору 1932–1933 рр., сюди слід включати і наслідки насильницької колективізації, тобто так зване «розкуркулення», виїзди людей, що не витримали більшовицьких «експериментів», за межі території України, переїзди в інші регіони держави тощо) [17, с. 242].

Наслідки насильницької колективізації на Черкащині, як і в інших регіонах України, переросли у трагедію голоду 1932–1933 рр., про що свідчать численні факти. Саме на цій причині голодомору в посібнику «Моя Черкащина», який вийшов друком у 2006 р., акцентує увагу краєзнавець Василь Мельниченко [18, с. 160]. «Лише в червні 1933 року, – зазначає дослідник, – у Смілянському районі померло 3194 чоловіка. Впродовж 1932–1933 рр., за неповними даними, голодною смертю в Звенигородському районі загинуло 4009 чоловік, Христинівському – 3717, Черкаському – 6941, Шполянському – 7321. Мали місце випадки людоїдства» [18, с. 160].

У виданні краєзнавця Анатолія Ковалю, яке присвячене історії міста Умані, окрім загального історичного акценту на Голодоморі, подається і інформація про особливості вшанування жертв геноциду українців на загальноміському рівні, ще в останні роки існування Радянського Союзу [19]. Так, наприклад, зазначається у виданні, «страхітливе крило смерті часів сталінських репресій та голодомору 1932–1933 років торкнулись нашого міста, – з такими словами відкрила багатолюдний загальноміський мітинг у неділю 11 лютого 1990 року на стадіоні імені Г. І. Котовського секретар міськвиконкому С. П. Ліпінська» [19, с. 19].

Голодомор 1932–1933 років ґрунтовно розглядається краєзнавцем Марією Приліпко у краєзнавчому історико-документальному дослідженні «Чорнобаївщина. Велична історія рідного краю (від найдавніших часів до сьогодення)» яке побачило світ у 2008 р. [20]. Краєзнавець констатує: «в деяких селах, зокрема Правобережної Черкащини, кількість померлих від голоду була більшою від кількості загиблих у період Другої світової війни» [19, с. 334]. Окрім записаних спогадів очевидців трагедії, дослідниця у формі таблиці подає дані загиблих від Голодомору 1932–1933 років по кожному населеному пункту Чорнобаївського району Черкаської області. Марією Приліпко, за наявними у неї даними, встановлено, що від голодомору в Чорнобаївському районі померло 3446 осіб [20, с. 343].

«Одним із страшних наслідків насильницької колективізації стала трагедія голоду 1932–1933 рр.», – саме так у розділі «Радянська модернізація» науково-популярного видання «Подорож Златокраєм» визначають причини голодомору 1932–1933 рр. знані краєзнавці із Золотоніського району Черкаської області Григорій Голиш, Лариса Голиш, Михайло Пономаренко [21, с. 37]. Краєзнавці встановили, дослідивши трагедію голодомору на Золотоніщині, що «особливо постраждала від цієї біди степова Гельмязівщина, тут, за далеко не повними даними, станом на березень 1933 р., голодувало 2523 дорослі і 2010 дітей, опухло від голоду 576 осіб, померло близько 300. Загалом же за ті два голодні роки в Гельмязові голодною смертю загинув кожен 8-й, у Кривоносівці – 6-й, у Калениках – 5-й, у Піщаному – 4-й, а

в Плешканях і Підставках – кожен 3-й» [21, с. 38]. Також згадані вище краєзнавці подають встановлену станом на 2008 р. кількість жертв голодомору по кожному населеному пункту Золотоніського району.

У 2009 р. з-під авторського пера когорти краєзнавців Кам'янщини Олександра Шамрая, Галини Таран, Лариси Бондаренко, Олександра Ветрова, Юрія Ляшка, Таміли Чупак побачила світ книга про історію Кам'янського району Черкаської області «Місто на скелястих берегах Тясмину» [22]. Автори, аналізуючи історію Кам'янщини періоду 1920-х – 1930-х рр. констатують наступне. «Як показує статистика, найважчою була голодна і холодна весна 1933 р. На Україні від голоду померли мільйони наших співвітчизників, невинно замучених хліборобів. Хоч про це роками замовчувалось. Лише по списках, складених по селах Кам'янщини померло від голоду 12 тисяч громадян. А якщо врахувати немовлят та людей, які залишили села і десь в дорозі померли, то число жертв буде значно більшим. Майже кожен третій баландинець загинув від голодомору, а всього по селу померло понад 1500 осіб. В таких селах, як Коханівка (300), Катеринівка (290), Лебедівка (220) загинув кожний четвертий громадянин. В селі Тимошівці – 700, Лузанівці – 800, Жаботині – 722, Грушківці – 750, в Кам'янці – 550. Від нестачі фуражу загинула майже третина коней, у два, а в деяких селах у три рази зменшилось поголів'я корів, майже зовсім зникли свині і птиця» [22, с. 70–71].

На Черкащині, волею долі, є кілька сіл, які в 1932–1933 рр. не зазнали трагедії голодомору. Голод їх оминув. Серед таких сіл село Погибляк Лисянського району Черкаської області. Саме про унікальність цього випадку черпаємо із книги краєзнавця Олександра Вдовиченка «Село на нашій Україні: коротка історія села Погибляк за матеріалами експозиції Погибляцького Народного краєзнавчого музею», яка побачила світ у 2009 р. [23]. В 1932–1933 р. в селі Погибляк головою передового на той час колективного господарства «Вільне життя» був Каленик Васильович Сипченко. Велика заслуга цього очільника господарства була в тому, що він «...в тяжкій 1933 р., коли голод косив людей, коли в українських селах населення сім'ями вимирало з голоду, в селі Погибляк ніхто не помер. До цього часу згадують люди добрим словом голову колгоспу, який організував харчування людей, допоміг вижити, знав можливості кожної сім'ї. Це була неоціненна турбота про людей. Як переповідають старші жителі села, за наказом Каленика Васильовича восени 1932 р. поблизу Погибляка у двох ямах сховали зерно: в урочищі Хутір та поблизу Матвієнкового лісу. З того зерна і вижили мешканці Погибляка і Дубин. Так заради односельчан ризикував життям К. В. Сипченко». До речі, із семи сотень жителів села не знайшлося жодного зрадника [23, с. 32]. Такий випадок, зазначає краєзнавець Олександр Вдовиченко, відомий і в селі Кобилянка нині Катеринопільського району Черкаської області, багато мешканців якого зобов'язані життям керівнику місцевого колективного господарства Є. М. Печериці [23, с. 32].

«Смертельна голодовка на родючих землях» та «Голод виморював, а кати знищували» – такі назви мають розділи у книзі «Виднокрай. Історія

Тальнівщини в людях, подіях та експонатах музею» краєзнавця Вадима Мицика, яка побачила світ у 2010 р. [24]. «Ніяка війна не йде в порівняння з голодом-геноцидом 1933 року. Хоч він і був справжньою жорстокою війною проти українського народу», – приходить до висновку краєзнавець [24, с. 113]. «Масова смертність від голоду, опухлі та озвірілі люди, людоїдство та трупоїдство, голод і холод, хвороби. Повільне мученицьке вмирання з дня в день. Ось до якої муки, звиродніння і отупіння призвела більшовицька політика наших людей. Село Заліське на Тальнівщині мало 3200 жителів. До кінця 1933 року ... померло 1100 чоловік – майже кожний третій. Смертності додала сувора зима. До весни помирало майже по десять душ щодня» [24, с. 111].

У 1989 р. за ініціативи працівників Музею історії хліборобства, директором якого є Вадим Мицик, у Тальнівському районі поіменно записано кількість умертвлених голодом. «Аналіз відкрив вражаючу закономірність: найбільше померло дітей до 16 років – 36 % та людей у віці 30-50 років – 25 %. Отже, в першу чергу знищувалося майбутнє народу і його працьовита і продуктивна сила», – до такого висновку приходить у своїй книзі Вадим Мицик [24, с. 113].

Поіменні встановлені списки замордованих більшовицьким Голодомором у 1932–1933 роках подаються в ґрунтовному виданні, яке присвячене історії села Криві Коліна Тальнівського району. Її автори – краєзнавці Володимир Мовчан, Іван Нерубайський, Василь Олійник [25]. Із 304-ох жертв Голодомору у Кривих Колінах сьогодні відомі імена 229-ти. Їх встановлювали протягом багатьох років місцеві вчителі, працівники сільської ради, які обходили всі двори і розпитували про ті події старожилів [25, с. 205]. Також у виданні її автори наводять наступні статистичні дані: «на Тальнівщині мученицькою голодною смертю померло понад 10 тисяч чоловік. Із них: 1100 – у Заліському, близько 1000 – у Тальному, 906 – в Гордашівці, 639 – в Лісовому, 599 – у Вишнополі, 432 – в Колодистому, 423 – в Легедзиному, 420 – в Павлівці Першій, 391 – в Онопріївці» [25, с. 204]. Краєзнавці також констатують, що голод в Україні «був не стихійним лихом, а спланованим геноцидом» [25, с. 208].

У 2010 р. краєзнавцем Платоном Карпенком видано книгу, присвячену історії Гельмязівщини [26]. Характеризуючи у розділі «Соціалістичний наступ на селі» перебіг впровадження політики більшовицької партії на Гельмязівщині, дослідник приходить до наступних (до речі, кардинально відмінних від позиції у висвітленні Голодомору 1932–1933 рр. переважної більшості істориків та краєзнавців (та автора цієї статті)) висновків. До речі, автором не вживається термін «голодомор», а лише «голод», «голодний рік». Автор пише: «За твердженням Волкогорова, голод був викликаний не лише посухою, яка охопила основні сільськогосподарські регіони, але і дезорганізацією селянських господарств, незбалансованістю народного господарства... Ось саме так висвітлював проблеми колективізації та голодного 1933 року один із найлютіших ворогів Радянської влади генерал-

зрадник Волкогонов» [26, с. 88]. Або ще – «Хоч плітки антикомуністів про навмисне виморювання українців голодом уже ніде за правду не сприймають, проте незаперечним фактом є і те, що якби у селян не відбирали наявні у них запаси зерна, то голоду можна було, якщо і не запобігти повністю, то зменшити його наслідки. Хліб справді потрібний був державі, як кажуть, до зарізу. Щоб вистояти у війні, яка невідступно наближалася, необхідно було створити оборонну промисловість, а для цього потрібні великі кошти, неймовірні зусилля всього народу. А кошти можна було отримати лише від зовнішньої торгівлі зерном» [26, с. 88–89].

Щодо перебігу голодомору 1932–1933 рр. у селі Чапаєвка Золотоніського району Черкаської області, то краєзнавець Григорій Голиш у виданні, присвяченому історії та сучасності Чапаєвської школи констатує наступне: «Голод 1932–1933 рр. не спричинив у Чапаєвці таких демографічних втрат, як у інших селах: його жертвами стало менше 5 % населення. Пояснення цього феномену слід шукати не лише в придніпровському розташуванні села, а відтак і в дещо більших харчових ресурсах, а й у прагненні вищої партійної влади зберегти якомога менш неушкодженим «маяк нового колективного життя» та зразковий полігон соціалістичних експериментів» [27, с. 39].

Про голодомор 1932–1933 рр. на Городищині йдеться у дослідженні краєзнавця Володимира Чоса [28]. Автор подає спогади очевидців трагедії, а також, зокрема, зазначає, що «голодомором 1932–1933 рр. комуністичний режим помстився українцям за повстанський рух та небажання вступати в колгоспи» [28, с. 114].

«Голодомор 1932–33 на Черкащині» – під такою назвою подана стаття у енциклопедичному виданні «Черкащина. Універсальна енциклопедія» краєзнавця і філолога Віктора Жадька [29]. «Голодомор 1932–33 на Черкащині – одна з найбільших трагедій в історії українського народу, пов'язана з колективізацією сільського господарства, що її планово розпочали в Україні комуністи», – таке визначення трагедії народу подає краєзнавець [29, с. 207]. У виданні подаються дані щодо жертв голодомору 1932–1933 рр. на Черкащині станом на 2008 рік. Вони наступні: «м. Черкаси – кількість жертв встановлюється; м. Золотоноша – кількість жертв встановлюється; м. Канів – бл. 1000 осіб; м. Ватутіне – 202; м. Сміла – 798; м. Умань – 371; Городищенський р-н – кількість жертв встановлюється; Драбівський р-н – 5060 осіб; Жашківський р-н – 6015; Золотоніський – 8322; Кам'янський – 2475; Канівський – 6342; Катеринопільський – 5705; Корсунь-Шевченківський – 13521; Лисянський – 12934; Маньківський – 4929; Монастирищенський – 6822; Смілянський – 8284; Тальнівський – 10068; Уманський – 10340; Христинівський – 24168; Черкаський – 20273; Чигиринський – 7483; Чорнобаївський – 2433; Шполянський – 5135 осіб» [Жадько, с. 208]. Жертвам Голодомору 1932–1933 рр. на Черкащині встановлено 273 пам'ятники та 583 пам'ятні знаки у 845 населених пунктах, які взяті на державний облік [29, с. 208].

Грунтовний розділ, присвячений суто проблемі Голодомору 1932–1933 років на Черкащині, розміщений у виданні «Нариси історії Шевченкового краю» авторського колективу, під керівництвом історика і краєзнавця Миколи Бушина [30, с. 214–229]. «Метою Голодомору було зламати опір проти політики режиму щодо примусової колективізації сільського господарства» – зазначається у виданні [30, с. 228]. Автори нарисів наводять дані, що «протягом трагічних, як для населення всієї України, так і для жителів Черкаського краю 1932–1933 рр., через недоїдання, за неповними даними, померло не менше 154 519 осіб, і це лише по Черкаській області. Визнано, що голодомор був штучним. А головними його причинами вважають колективізацію, безпідставно завищені державні плани щодо заготівлі продуктів харчування та геноцид українського народу» [30, с. 229].

У 2017 р. побачила світ науково-популярна книга краєзнавця Івана Нерубайського, присвячена комплексному висвітленню історії села Глибочок Тальнівського району Черкаської області [31]. Великий розділ видання присвячений саме Голодомору 1932–1933 років у селі. Дослідник подає інформацію про організаторів голодомору, про діяльність буферних бригад, подає чимало спогадів очевидців голодомору – жителів села Глибочок. Даниною пам'яті глибочанам є приведений у книзі «Мартиролог жителів с. Глибочок, замучених голодом 1932–1933 років», який налічує 148 точно встановлених прізвищ осіб [31, с. 249–250]. «У свій час будь-якого обліку жертв голодомору ніхто не вів – ні сільради, ні вищі державні органи», – констатує Іван Нерубайський. – «Навпаки, стирали і приховували всі сліди жорстокого злочину. Тож довелося ходити попід хати й розпитувати очевидців тих подій. Але за 55 років багато чого забулося, і всіх невинно убієнних не згадати». У 1989 р. у селі Глибочок було виявлено 127 померлих селян. «І ось тепер (через 30 років потому!), збираючи матеріал до цієї книги і спілкуючись із земляками, ми без подвірного обходу встановлюємо ще понад 20 осіб постраждалих... Отже в кожному населеному пункті людей померло значно більше, ніж значиться в списках. Проте навіть занижена кількість жертв трагедії вражає. Дослідники називають цифри від 4 до 10 мільйонів» [31, с. 249–249].

Значну роботу з дослідження теми Голодомору на Черкащині здійснив колектив Державного архіву Черкаської області (директор Тетяна Клименко). Вагомим внеском у створення документальної бази і наукову розробку теми Голодомору стало видання архівом області у 2002 р. збірника документів і матеріалів про голодомор 1932–1933 рр. на Черкащині [32]. У виданні подаються: документи архіву області, які висвітлюють події 1932–1933 рр.; спогади людей, які пережили голод; публікації в газетах про голод; насильницька колективізація та штучний голод 1932–1933 рр. у народній творчості; списки померлих від голоду в 1932–1933 рр.

Колектив Державного архіву Черкаської області взяв активну участь у виданні у 2007 р. фундаментальної праці «Голодомор 1932–1933 на Черкащині. Книга пам'яті в документах та спогадах» [33]. В даному виданні

подається інформація щодо встановлення жертв Голодомору 1932–1933 рр. по кожному району Черкаської області [33, с. 410–440].

Тему голоду розглянули і у енциклопедичному виданні, присвяченому історії Корсунщини [34]. У виданні зазначається, що «серед тисяч корсунчан, які загинули голодною смертю, третина – діти і підлітки. Остаточна кількість померлих з голоду невідома. У Корсунь-Шевченківському районному ЗАГСі відсутні будь-які матеріали про людські втрати, починаючи з квітня 1932 по 01.01.1934. За певними підрахунками, у Голодоморі 1932–1933 на Корсунщині померло понад 14 тис. осіб. Це в два рази більше, ніж загинуло корсунчан на фронтах Великої Вітчизняної війни» [34, с. 57].

Голодомор 1932–1933 рр. на Лисянщині розглядається і у енциклопедичному виданні «Край козацький. Довідник з історії Лисянщини» [35]. Подаються дані про кількість жертв голодомору на Лисянщині по кожному населеному пункту. На Лисянщині, зазначається у довіднику, від Голодомору 1932–1933 рр. померло близько 13 000 осіб [35, с. 71].

До теми Голодомору сьогодні за велінням серця звертаються студенти і учні, які записують спогади очевидців, опрацьовують документальні матеріали та літературу про трагічні сторінки історії краю, висвітлюють їх у своїх науково-пошукових роботах. Хорошою традицією стало проведення на Черкащині (з виданням збірників матеріалів) шкільних історико-краєзнавчих конференцій. Такі конференції стали регулярними на Чигиринщині: с. Суботів і с. Новоселиця (організатор – Валентин Лазуренко), с. Медведівка (організатор – Назар Лавріненко), у місті Кам'янка (організатор – Олександр Шамрай). Суто Голодомору 1932–1933 рр. була присвячена Третя історико-краєзнавча учнівська конференція «Чигиринщина в історії України» Суботівської загальноосвітньої школи I–III ступенів Чигиринського району Черкаської області, яка відбулась 27 листопада 2007 р. [36]. За результатом конференції виданий збірник, у якому чимало спогадів чигиринчан – очевидців національної трагедії, записаних учнями, вчителями, краєзнавцями. Окремий розділ висвітлює увічнення пам'яті жертв голодомору 1932–1933 рр. на Чигиринщині. Тематика Голодомору 1932–1933 рр. була присутньою у виступах на учнівській науково-краєзнавчій конференції «Залізнякаві читання», яка відбулась 22 травня 2009 р. [37].

Висновки. Аналізуючи краєзнавчий доробок дослідників, які у своїх роботах звертались до висвітлення теми Голодомору 1932–1933 рр., приходимо до наступних висновків. Пишучи історії населених пунктів Черкаської області, практично всі краєзнавці, без винятку, не оминули тему голодомору. Практично всі, за поодиноким винятком, події, які відбувались в Україні у 1932–1933 рр., кваліфікують як голодомор і геноцид. До сьогодні залишаються великі розбіжності у встановленні кількості загиблих від голодомору по кожному населеному пункті Черкаської області та регіону в цілому. Нами встановлено, що ще чекають свого дослідника багато сіл Черкаської області для написання їх комплексної історії та історії голодомору 1932–1933 рр. в цих населених пунктах.

Потребує, на наш погляд, уточнення методологія дослідження трагедії Голодомору 1932–1933 р. На наш погляд, Голодомор – це ще й як результат Української селянської революції, концепція (гіпотеза) якої досить активно розробляється науковцями міста Черкаси.

Час віддаляє сучасне українське суспільство від трагедії Голодомору 1932–1933 рр., проте і до сьогодні вона болючою травмою залишається у генетичній пам'яті народу.

Список використаних джерел

1. Мельниченко В. М. Трагедія незнищеного духу / В. М. Мельниченко // Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні : Черкаська область. – Черкаси, 2008. – С. 8–14 ; Матеріали до лекції в День пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. / упоряд. А. Г. Морозов, В. М. Мельниченко. – Черкаси : РВВ ЧНУ, 2007. – 25 с. ; Черевко О. В. Геноцид голодом / О. В. Черевко // Голодомор 1932–1933 рр. на Черкащині. Книга пам'яті в документах та спогадах. – Черкаси : вид. Чабаненко Ю., 2007. – С. 5–10.
2. Мельниченко В. М. В палітру всенародної пам'яті / В. М. Мельниченко // Чигиринщина в історії України. Збірник 3. Голодомор 1932–1933 рр., репресії 30-х – 40-х рр. ХХ ст. та голод 1947 р. на Чигиринщині. Матеріали Третьої історико-краєзнавчої учнівської конференції Суботівської загальноосвітньої школи І–ІІІ ступенів Чигиринського району Черкаської області / за заг. ред. В. М. Лазуренка. – Черкаси, 2009. – С. 21–24.
3. Марочко В. Творці Голодомору 1932–1933 рр. / В. Марочко. – К. : Видавець ПП Наталія Брехуненко, 2008. – 64 с.
4. Кульчицький С. В. Голод 1932–1933 р. в Україні як геноцид: мовою документів, очима свідків. / С. В. Кульчицький. – К. : Наш час, 2008. – 239 с.
5. Пахаренко В. І. Гарячий попіл / В. І. Пахаренко // Березіль. – 1991. – № 10. – С. 135–149 ; Пахаренко В. І. Слово, що здолало смерть : Українська народна творчість про Голодомор / В. І. Пахаренко. – Черкаси : Відлуння, 1999. – 28 с.
6. Гудзенко К. Н. Трагічні голоси / К. Н. Гудзенко. – Кам'янка : видавець – редакція газети «Трудова слава», 1993. – 196 с.
7. Гудзенко К. Н. Там, де протікає Тясмин. Історико-географічний нарис / К. Н. Гудзенко. – Кам'янка : Кам'янське комунальне поліграфічне підприємство, 1993. – 116 с.
8. Пономаренко М. Ф. Голодомор-33 на Золотоніщині / М. Ф. Пономаренко // Златокрай. – 1993. – 11 вересня. – С. 2.
9. Хльобас І. 33-й: голод / І. Хльобас // Українські вісті. – 1993. – 30 травня. – С. 1.
10. Мицик Я. Голод у Вишнополі / Я. Мицик. – Тальне, 1993. – 36 с.
11. Городинець І. С. Книга пам'яті села Безпальча Драбівського району / І. С. Городинець. – Сімферополь, 1994. – 120 с.
12. Щербатюк В. М. Історія регіонів України: Лисянщина / В. М. Щербатюк. – К. : Логос, 2002. – 428 с.
13. Шевчук В. В. Історія Шполянського краю / В. В. Шевчук. – Черкаси : Відлуння-Плюс, 2003. – 184 с.

14. Волошенко І. І. Нариси з історії поселень Монастирищенського району Черкаської області / І. І. Волошенко. – Монастирище : Монастирищенське комунальне виробничо-поліграфічне підприємство «Мрія», 2003. – 464 с.
15. Панченко Л. С. Паланка (історико-краєзнавчий нарис) / Л. С. Панченко. – Умань : Уманське видавничо-поліграфічне підприємство, 2003. – 338 с.
16. Кузик Б. М. Головкивка – серце Холодного Яру / Б. М. Кузик, В. В. Білошапка. – Сміла : ДП «Діа-плюс», 2004. – 372 с.
17. Лазуренко В. М. Історія Чигиринщини (з найдавніших часів до сьогодення) : навч. посіб. / Лазуренко В. М. – Черкаси : Ваш Дім, 2004. – 456 с.
18. Мельниченко В. М. Моя Черкащина (історія рідного краю від найдавніших часів до сучасності): навч.-метод. посіб. для вчит. та викл. навч. закл. усіх типів / В. М. Мельниченко. – Черкаси : Вертикаль, видавець С. Г. Кандич, 2006. – 232 с.
19. Коваль А. У. Україна незалежна. Літопис міста Умані: монографія / А. У. Коваль. – Умань : АЛМІ, 2007. – 176 с.
20. Приліпко М. В. Чорнобаївщина. Велична історія рідного краю (від найдавніших часів до сьогодення) / М. В. Приліпко. – Черкаси : Видавець Чабаненко Ю. А., 2008. – 538 с.
21. Голиш Г. М. Подорож Златокраєм : нарис історії та сьогодення Золотоніського району / Г. М. Голиш, Л. Г. Голиш, М. Ф. Пономаренко. – Черкаси : Вертикаль, видавець Кандич С. Г., 2008. – 572 с.
22. Шамрай О. Г. Місто на скелястих берегах Тясмину / О. Г. Шамрай, Г. М. Таран, Л. О. Бондаренко, О. В. Ветров, Ю. Ю. Ляшко, Т. П. Чупак. – Черкаси : Вертикаль, видавець Кандич С. Г., 2009. – 244 с.
23. Вдовиченко О. Село на нашій Україні: коротка історія села Погобляк за матеріалами експозиції Погибляцького Народного краєзнавчого музею / О. Вдовиченко. – К. : Синопис, 2009. – 116 с.
24. Мицик В. Ф. Виднокрай. Історія Тальнівщини в людях, подіях та експонатах музею / В. Ф. Мицик. – К. : КВІЦ, 2010. – 260 с.
25. Мовчан В. П. Криві Коліна : крізь терни і роки. В історії села – історія України. Історико-краєзнавча, художньо-публіцистична оповідь / В. П. Мовчан, І. А. Нерубайський, В. Й. Олійник. – К. : КВІЦ, 2010. – 712 с.
26. Карпенко П. П. Нариси з історії Гельмязівщини (краєзнавчі пошукові матеріали про минуле рідного краю) / П. П. Карпенко. – К. : Фітосоціоцентр, 2010. – 335 с.
27. Голиш Г. М. Крізь роки й епохи. Історія і сучасність Чапаєвської школи / Г. М. Голиш. – Черкаси : Вертикаль, видавець Кандич С. Г., 2010. – 284 с.
28. Чос В. Г. Городище – рідне місто / В. Г. Чос. – Черкаси : видавець Чабаненко Ю. А., 2017. – 368 с.
29. Жадько В. О. Черкащина. Універсальна енциклопедія. Докум.-публ., наук. фотоіл. істор. вид. / В. О. Жадько. – К. : Експрес-Поліграф, 2010. – 1104 с.
30. Нариси історії Шевченкового краю. Книга 2. Від 1861 р. до 1941 р. / головний редактор М. І. Бушин; наукові редактори М. І. Бушин, В. М. Лазуренко. – Черкаси : видавець Гордієнко Є. І., 2014. – 378 с.
31. Нерубайський І. А. Глибочок над Гірським Тікичем : Історія українського села на тлі історії України / І. А. Нерубайський. – К. : КВІЦ, 2017. – 688 с.
32. Голод 1932–1933 років на Черкащині. Документи і матеріали / Державний архів Черкаської обл.; авт.-упоряд. : Т. А. Клименко, С. І. Кононенко, С. І. Кривенко. – Черкаси, 2002. – 224 с.

33. Голодомор 1932–1933 на Черкащині. Книга пам'яті в документах та спогадах. – Черкаси : видавець Чабаненко Ю. А., 2007. – 484 с.
34. Малий енциклопедичний словник Корсунщини. Т. 1 (А–К). – Корсунь-Шевченківський : АТ «Миронівська друкарня», 2003. – 196 с.
35. Край козацький. Довідник з історії Лисянщини. – К. : Наук. думка, 2004. – 408 с.
36. Чигиринщина в історії України. Збірник 3. Голодомор 1932–1933 рр., репресії 30-х – 40-х рр. ХХ ст. та голод 1947 р. на Чигиринщині. Матеріали Третьої історико-краєзнавчої учнівської конференції Суботівської загальноосвітньої школи I–III ступенів Чигиринського району Черкаської області / за заг. ред. В. М. Лазуренка. – Черкаси, 2009. – 256 с.
37. Залізнякаві читання. Матеріали Першої учнівської наукової краєзнавчої конференції, с. Медведівка, 22 травня 2009 р. – Черкаси : СУЕМ, 2009. – 124 с.

References

1. Melnychenko V. M. Trahediiia neznyshchenoho dukhu // Natsionalna knyha pamiati zhertv Holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukraini: Cherkaska oblast. – Cherkasy, 2008. – S. 8 – 14; Materialy do leksii v Den pamiati zhertv Holodomoru 1932–1933 rr. / Uporiad. Morozov A. H., Melnychenko V. M. – Cherkasy : RVV ChNU, 2007. – 25 s.; Cherevko O. V. Henotsyd holodom // Holodomor 1932 – 1933 na Cherkashchyni. Knyha pamiati v dokumentakh ta spohadakh. – Cherkasy : vyd. Chabanenko Yu., 2007. – S. 5–10.
2. Melnychenko V. M. V palitru vsenarodnoi pamiati // Chyhyrynshchyna v istorii Ukrainy. Zbirnyk 3. Holodomor 1932–1933 rr., represii 30-kh – 40-kh rr. XX st. ta holod 1947 r. na Chyhyrynshchyni. Materialy Tretoi istoryko-kraieznavchoi uchnivskoi konferentsii Subotivskoi zahalnoosvitnoi shkoly I–III stupeniv Chyhyrynshchynskoho raionu Cherkaskoi oblasti / za zah. red. dotsenta V. M. Lazurenka. – Cherkasy, 2009. – S. 21 – 24.
3. Marochko V. Tvortsi Holodomoru 1932–1933 rr. – K. : Vydavets PP Nataliia Brekhunenko, 2008. – 64 s.
4. Kulchytskyi S. V. Holod 1932–1933 r. v Ukraini yak henotsyd: movoiu dokumentiv, ochyma svdkiv. – K.: Nash chas, 2008. – 239 s.
5. Pakharenko V. I. Hariachyi popil // Berezil. – 1991. – № 10. – S. 135 – 149; Pakharenko V. I. Slovo, shcho zdolalo smert: Ukrainska narodna tvorchist pro Holodomor. – Cherkasy: Vidlunnia, 1999. – 28 s.
6. Hudzenko K. N. Trahichni holosy. – Kamianka: vydavets redaktsiia hazety «Trudova slava», 1993. – 196 s.
7. Hudzenko K. N. Tam, de protikaie Tiasmyn. Istoryko-heohrafichni narys. – Kamianka: Kamianske komunalne polihrafichne pidpriemstvo, 1993. – 116 s.
8. Ponomarenko M. F. Holodomor-33 na Zolotonishchyni // Zlatokrai. – 1993. – 11 veresnia. – S. 2.
9. Khlobas I. 33-y: holod // Ukrainski visti. – 1993. – 30 travnia. – S. 1.
10. Mytsyk Ya. Holod u Vyshnopoly. – Talne, 1993. – 36 s.
11. Horodynets I. S. Knyha pamiati sela Bezpалcha Drabivskoho raionu. – Simferopol, 1994. – 120 s.
12. Shcherbatiuk V. M. Istoriia rehioniv Ukrainy: Lysianshchyna. – K. : Lohos, 2002. – 428 s.

13. Shevchuk V. V. Istoriiia Shpolianskoho kraiu. – Cherkasy : Vidlunnia-Plius, 2003. – 184 s.
14. Voloshenko I. I. Narysy z istorii poselen Monastyryshchenskoho raionu Cherkaskoi oblasti. – Monastyryshche: Monastyryshchenske komunalne vyrobnycho-polihrafichne pidpriemstvo «Mriia», 2003. – 464 s.
15. Panchenko L. S. Palanka (istoryko-kraieznavchyi naprys). – Uman : Umanske vydavnycho-polihrafichne pidpriemstvo, 2003. – 338 s.
16. Kuzyk B. M., Biloshapka V. V. Holovkivka – sertse Kholodnoho Yaru. – Smila : DP «Dia-plius», 2004. – 372 s.
17. Lazurenko V. M. Istoriiia Chyhyrynshchyny (z naidavnishykh chasiv do sohodennia). Navchalnyi posibnyk. – Cherkasy : Vash Dim, 2004. – 456 s.
18. Melnychenko V. M. Moia Cherkashchyna (istoriiia ridnoho kraiu vid naidavnishykh chasiv do suchasnosti): navchalno-metodychnyi posibnyk dlia vchyteliv ta vykladachiv navchalnykh zakladiv usikh typiv. – Cherkasy : Vertykal, vyd. Kandych S. H., 2006. – 232 s.
19. Koval A. U. Ukraina nezalezna. Litopys mista Umani: monohrafiia. – Uman : ALMI, 2007. – 176 s.
20. Prylipko M. V. Chornobaivshchyna. Velychna istoriiia ridnoho kraiu (vid naidavnishykh chasiv do sohodennia). – Cherkasy : vyd. Chabanenko Yu. A., 2008. – 538 s.
21. Holysh H. M., Holysh L. H., Ponomarenko M. F. Podorozh Zlatokraiem. Narys istorii ta sohodennia Zolotoniskoho raionu. – Cherkasy : Vertykal, vyd. Kandych S. H., 2008. – 572 s.
22. Shamrai O. H., Taran H. M., Bondarenko L. O., Vietrov O.V., Liashko Yu. Iu., Chupak T.P. Misto na skeliastykh berehakh Tiasmynu. – Cherkasy : Vertykal, vyd. Kandych S. H., 2009. – 244 s.
23. Vdovychenko O. Selo na nashii Ukraini: korotka istoriiia sela Pohobliak za materialamy ekspozytsii Pohybliatskoho Narodnoho kraieznavchoho muzeiu. – K. : Synopsys, 2009. – 116 s.
24. Mytsyk V. F. Vydnoкраi. Istoriiia Talnivshchyny v liudiakh, podiiakh ta eksponatakh muzeiu. – K. : KVITs, 2010. – 260 s.
25. Movchan V. P., Nerubaiskyi I. A., Oliinyk V. I. Kryvi Kolina: kriz terny i roky. V istorii sela – istoriiia Ukrainy. Istoryko-kraieznavcha, khudozhno-publitsystychna opovid. – K. : KVITs, 2010. – 712 s.
26. Karpenko P. P. Narysy z istorii Helmiavshchyny (kraieznavchi poshukovi materialy pro mynule ridnoho kraiu). – K. : Fitosotsiotsentr, 2010. – 335 s.
27. Holysh H.M. Kriz roky y epokhy. Istoriiia i suchasnist Chapaievskoi shkoly. – Cherkasy : Vertykal, vydavets Kandych S.H., 2010. – 284 s.
28. Chos V. H. Horodyshche – ridne misto. – Cherkasy : vyd. Yu.Chabanenko, 2017. – 368 s.
29. Zhadko V. O. Cherkashchyna. Universalna entsyklopediia. Dokum.-publ., nauk. fotoil. istor. vyd. – K. : VPK “Ekspres-Polihraf”, 2010. – 1104 s.
30. Narysy istorii Shevchenkovoho kraiu. Knyha 2. Vid 1861 r. do 1941 r. / holovnyi redaktor M. I. Bushyn; naukovy redaktory M. I. Bushyn, V. M. Lazurenko. – Cherkasy : vyd. Hordiienko Ye. I., 2014. – 378 s.
31. Nerubaiskyi I. A. Hlybochok nad Hirskym Tikychem: Istoriiia ukrainskoho sela na tli istorii Ukrainy. – K. : KVITs, 2017. – 688 s.

32. Holod 1932 – 1933 rokiv na Cherkashchyni. Dokumenty i materialy / Derzhavnyi arkhiv Cherkaskoi obl.; Avt.-uporiad. T. A. Klymenko, S. I. Kononenko, S. I. Kryvenko. – Cherkasy, 2002. – 224 s.
33. Holodomor 1932 – 1933 na Cherkashchyni. Knyha pamiati v dokumentakh ta spohadakh. – Cherkasy : vyd. Chabanenko Yu., 2007. – 484 s.
34. Malyi entsyklopedychnyi slovnyk Korsunshchyny. T. 1 (A–K). – Korsun-Shevchenkivskiy: AT «Myronivska drukarnia», 2003. – 196 s.
35. Krai kozatskyi. Dovidnyk z istorii Lysianshchyny. – K. : Nauk. dumka, 2004. – 408 s.
36. Chyhyrynshchyna v istorii Ukrainy. Zbirnyk 3. Holodomor 1932 – 1933 rr., represii 30-kh – 40-kh rr. XX st. ta holod 1947 r. na Chyhyrynshchyni. Materialy Tretoi istoryko-kraieznavchoi uchnivskoi konferentsii Subotivskoi zahalnoosvitnoi shkoly I–III stupeniv Chyhyrynshchynskoho raionu Cherkaskoi oblasti / za zah. red. dotsenta V. M. Lazurenka. – Cherkasy, 2009. – 256 s.
37. Zalizniakovi chytannia. Materialy Pershoi uchnivskoi naukovoï kraieznavchoi konferentsii, s. Medvedivka, 22 travnia 2009 r. – Cherkasy : SUEM, 2009. – 124 s.

V. M. Lazurenko

Elucidation of the Holodomor of 1932–1933 in the studies of Cherkasy regional ethnographers

The article reveals the features of the coverage of one of the most tragic pages in the history of Ukraine – the Holodomor of 1932–1933 in the studies of Cherkasy regional ethnographers. From a historiographic point of view, the contribution of regional researchers in the disclosure of the causes of the national tragedy and peculiarities of the Holodomor of 1932–1933 in the settlements of Cherkasy region is shown.

Keywords: publication, famine, Holodomor of 1932–1933, research, regional ethnographers, peasants, tragedy, nation.

В. Н. Лазуренко

Освещение Голодомора 1932–1933 годов у исследованиях краеведов Черкасщины

В статье раскрыты особенности освещения хода одной из самых трагических страниц в истории Украины – Голодомора 1932–1933 гг. – в исследованиях краеведов Черкасщины. С историографической точки зрения показан вклад краеведов в раскрытие причин национальной трагедии и особенностей голодомора 1932–1933 годов в населенных пунктах Черкасской области.

Ключевые слова: издание, голод, голодомор 1932–1933 гг., исследования, краеведы, крестьяне, трагедия, нация.